

Ontoteologická koncepcia majstra Eckharta z Hochheimu

Jozef E. Murín

Abstrakt:

Tento príspevok sa zaoberá ontoteologickými prvkami filozofovania stredovekého mystika majstra Eckharta z Hochheimu. Opisuje hlavné Eckhartove koncepty: Boh ako Jedno, čiže radikálnu jednotu božstva, atribúty a ne-atribúty (*via negativa*) Boha ako Jedna, Boha ako bytie, ďalej Boha ako myslenie a Boha ako bytnosť a tiež vzťah Jedna a Trojice. Eckhart si tiež kladie otázku, ako môže z jednoty vzniknúť mnohosť a aký je vzťah medzi Bohom a stvorením. Odpútava sa od tradičnej terminológie látky a formy, podstaty a akcencií a pracuje s pojmami bytie, existencia a nad-Bytie. Vo svojom filozofovaní začína rozlišovať medzi Bytím a bytím-tak-a-tak, medzi *esse absolute* a *esse formaliter*.

Kľúčové slová:

ontoteológia, božstvo, boh, *via negativa*, *deus est esse*, *deus est intelligere*, stredoveká mystika, kresťanský novoplatonizmus

„Ak by si chcel vedieť všetko, rovno sa môžeš pokúsiť chytiť vietor.“

Eckhart z Hochheimu

Vrcholný stredovek je pre Európu obdobím oživenia duchovného vývoja. Španielsko je miestom stretu arabskej, židovskej a starovekej gréckej vzdelanosti. Po celej Európe sa otvárajú univerzity, šíria sa radikálne hnutia chudoby. Po obdobiach platonizmu (al-Kindí, al-Fárábí) a aristotelizmu (Avicenna, Averroes, Maimonides) sa ako vedľajší prúd v myslení presadzuje novoplatonizmus so svojimi mysticizujúcimi prvkami (al-Ghazzálí).

Nie je náhodou, že jeden z najvýznamnejších prúdov európskej mystiky vzišiel z vrcholnej scholastiky. Keď sa náboženská viera a svetská múdrosť dostávajú do príliš tesného spojenia, prispieva istý majster z Hochheimu k uvoľneniu viery od racionalizovanej teológie a filozofie.

Eckhart používa scholastickú metódu ale nepodáva prepracovaný systém. Jeho dielo je výrazom intenzívneho náboženského zážitku, vyjadruje bezprostredné poznanie z vnútorného prameňa – intuície. V jeho podaní sa znovu objavujú myšlienky Plotína

a Dionýza Areopagitu o Bohu ako o absolútne dobrom a jednom ako aj stará mystická náuka o jednote Boha a ľudskej duše¹.

Vo svojej práci sa chcem zamerať na ontologické prvky Eckhartovho filozofovania, súvisiace s otázkami božieho Bytia a poznateľnosti tohto bytia. Zaujíma ma, v čom sa líši od „hlavného prúdu“ stredovekého európskeho myslenia. Budem sa venovať aj Eckhartovmu prístupu, ktorý sa označuje ako *via negativa*.

ŽIVOT A DIELO MAJSTRA ECKHARTA

Majster Johannes Eckhart (1260–1327) sa narodil na hrade Waldenfels v Hochheime v Durýnsku ako syn šľachtica. V mladosti vstupuje do dominikánskeho rádu. K jeho veľkým súčasníkom patrí Albert Veľký a Tomáš Akvinský. Vo dominikánskom ráde sa stáva postupne predstaveným kláštora v Erfurte, provinciálom saskkej a neskôr celonemeckej provincie. Počas rádového i univerzitného štúdia v Kolíne a Paríži študuje scholastiku a Aristotela.

Eckhartovo myslenie sa formuje aj v strete so spiritualitou ženských rehoľných sestier a beghinského hnutia. Pravdepodobne počas svojho druhého pobytu v Paríži sa stretne s novoplatónsko-augustínskou argumentáciou Heinricha von Gent zameranej proti niektorým aspektom Tomášovej ontoteológie.

Ku koncu života pôsobí Eckhart v Kolíne, kde je v roku 1326 obžalovaný u tamojšieho arcibiskupa, že káže heretické náuky. Obžalobné spisy uvádzali 108 viet, ktoré sa zdali nesprávne, nejasné, alebo poburujúce (72 z nemeckých kázní, 12 z latinských komentárov ku knihe Genesis a zvyšok prevažne z Knihy Božskej útechy). Majster Eckhart odchádza do Avignonu na pápežský dvor, aby sa tam osobne obhajoval. V roku 1327 na verejnom čítaní v dominikánskom kláštore v Kolíne okrem iného vyhlasuje: *„Pokiaľ by sa však v mojej vierouke a morálke malo niečo také nachádzať, odvolávam to tu verejne a výslovne pred vami všetkými a každým zvlášť, ... ako by som to nikdy nebol povedal ani nekázal.“*²

¹ „Boha v nás priviesť k Božskému vo všetkom!“ (Plotín) Tieto novoplatónske, resp. novoplatonizmu podobné myšlienky možno nájsť v mystických smeroch každého rozvinutého náboženského systému. Židovská kabala so svojimi hlavnými stredovekými spismi *Sefer jecira* a *Zohar* učí o neprerušovanom vzťahu medzi Bohom ako nekonečným zdrojom sily a múdrosti, a človekom v konečnom svete. Za počiatok všetkého považuje *Ejn-Sof*, Nekonečno. *Sfarot*, výrony svetla tohto božského Nekonečna, vytvárajú duchovné a hmotné svety.

V islamskom sufizme sa Boh označuje ako *Jedno* alebo *al-haqq* (Pravda). Je nesmierne blízko všetkému, no napriek tomu neprístupný zmyslom či bežnému mysleniu.

Indická védanta opisuje všejednotu Brahmu a átmanu. Brahma, večný princíp sveta, z ktorého všetko vychádza, a do ktorého sa všetko vracia, je identický sa našim najvlastnejším, vnútorným ja. Skutočné poznanie dosiahne ten, kto prehliadne zmyslovú podmienenosť svojej skúsenosti.

² Sokol, J.: Mistr Eckhart a středověká mystika, s. 34

Pápežská bula Jána XXII. *In agro dominico* z roku 1329 sa o ňom zmieňuje už ako o zosnulom, pričom 15 viet odsudzuje ako blud, 11 ako divné, nepodložené a podozrivé tvrdenia. Obsahuje tiež zmienku o ďalších vetách, ktoré sa pravdepodobne nepodarilo spoľahlivo doložiť.

Medzi dochované teologické a filozofické spisy majstra Eckharta písané latinsky patrí:

- *Trojdielny spis – Opus tripartitum* zložený z *Opus Propositionum – Tvrdenia*, *Opus Quaestionum – Otázky* a *Opus expositionum – Výklady*,
- *Parížske otázky* – prvá o poznaní anjelov, druhá o bytí a poznaní v Bohu, tretia o dominikánsko-františkánskom spore o tom, či je prednejší rozum a múdrosť alebo vôľa a láska,
- *Komentár ku knihe Sentencií Petra Lombarda*.

Spisy dochované v nemčine, pôvodne určené pre dominikánske rehoľné sestry, ktorými približuje zložitejšie a ťažšie uchopiteľné mysticizujúce témy, sú často prekvapivé a plné paradoxov. Patria medzi nich:

- *Naučenia*,
- *Kniha božskej útechy*,
- *O vznešenom človeku*.

ECKHARTOVA VIA NEGATIVA

Filozofické myslenie v európskej tradícii, ktoré berie skutočnosť transcendentna veľmi vážne, sa zvykne označovať ako negatívne, resp. ako apofatická cesta³. Absolútna transcendentnosť Boha sa u Eckharta prejavuje dôsledným negovaním všetkých jeho atribútov, označení, predstáv či pojmov, ktoré si o ňom utvárame. Cesta postupného negovania pred Eckhartom vyvrcholila v novoplatonizme Plotína (204-270), a to umŕtvením filozofie a premenou filozofa na mystika.⁴

Vo svojej kázni *Surrexit autem Saulus de terra, apertisque oculis nihil videbat*⁵ sa Eckhart zamýšľa nad vetou z Písma: „Šavol vstal zo zeme, otvoril oči, ale nič nevidel.“⁶ Poukazuje na štyri významy slova *nič*.

³ Medzi najvýznamnejších predstaviteľov negatívneho prístupu v kresťanskom myslení patria kapadockí otcovia: Basileios (329-379), Gregor z Nyssy (335-395) a Gregor z Nazianza (329-391). Tak napríklad Basileios rozlišoval dva typy kresťanskej náuky, *kérygma* (verejné učenie založené na Písme) a *dogma* (hlbší zmysel biblickej pravdy, ktorý je možné vyjadriť iba symbolicky a pochopiť iba na základe náboženskej skúsenosti). Niektoré náboženské pravdy môžu byť podľa Basileia naznačené iba symbolickými gestami liturgie alebo – a to je ešte lepšie – mlčaním.

⁴ Cf. Losský, V: Dogmatická teologie

⁵ In Sokol, J.: Mistr Eckhart a středověká mystika, s. 225

⁶ Sk 9, 8a

1. *Keď vstal zo zeme, videl otvorenými očami Nič, a toto Nič bol Boh; keď uvidel Boha, hovorí tomu Nič.* Jedno nie je možné vidieť. Boh je Jedno. Boh je Nič. Preto, kto niečo vidí a niečo poznáva, nie je to Boh. Boh je preto Nič, pretože nie je ani to ani ono. Boh je pravé svetlo; kto ho chce uvidieť, musí byť slepý a musí Boha zbaviť každého „niečo“.

2. *Keď vstal, nevidel Nič, iba Boha.* Ak teda chceme poznať Boha, musí sa to stať bez sprostredkovania, aby do nás nepadlo niečo cudzieho. Musí to byť vlastné poznanie, zbavené všetkého ostatného, predmetného.

3. *Vo všetkých veciach nevidel nič než Boha.* Nevidel nič, lebo jeho duša bola tak oslepená svetlom, ktoré je Boh, že nemohol vnímať nič iné.

4. *Keď uvidel Boha, videl všetky veci ako nič.* Svetlo, ktoré je Boh, nie je s ničím zmiešané. To znamená, že videl pravé svetlo, ktoré nie je ničím. Tým svetlom nemyslel nič iné než to, že s otvorenými očami nevidel. Tým, že nič nevidel, videl Božské nič. Keď sa má duša zoznámiť s Bohom, musí byť slepá. „Nevidel nič“ – z jeho svetla je všetko svetlo a z jeho bytia je každé bytie.

V kázni *Renovamini spiritu mentis vestrae*⁷ Eckhart hovorí, že máme byť obnovení vo svojom duchu (resp. *mens*, myseľ)⁸. Myseľ bola podľa Augustína stvorená zároveň s bytím duše a je prvou časťou duše, je v nej zvláštna sila – schránka alebo nádoba duchovných tvarov či utváraných obrazov. Práve v tejto sile tkvie rovnosť medzi dušou a Otcom – tak ako Otec vylieva svoje božstvo, celý poklad svojho božského bytia do Syna a Ducha s rozlíšením ich osôb, tak vylieva pamäť duše poklad svojich obrazov do ostatných síl duše.⁹ Keď sa duša zbaví všetkých obrazov a predstáv a nahliada iba to jediné Jedno, stretne sa holé bytie duše s holým bez tvarým bytím božskej *jedinosti*, čo je bytie nad bytím. Obnoveniu podlieha i duša, ktorá sa tak volá podľa toho, že dáva telu život, a že je formou, tvarom tela. Obnoveniu podlieha i duch, a duch sa volá preto, lebo je oddelený od všetkého tu a teraz a od všetkého prírodného.¹⁰

Boh je bez mena, lebo o ňom nemôže nikto nič povedať, ani ho pochopiť. Keď teda poviem: „Boh je dobrý.“, nie je to pravda. Eckhart uvažuje, že môžem povedať, že ja som dobrý, ale Boh nie. Dokonca je možné povedať: ja som lepší ako Boh, lebo čo je dobré, môže byť lepšie a môže sa stať najlepším. Ale Boh nie je dobrý – preto nemôže byť lepší. Keďže nemôže byť lepší, nemôže byť ani najlepší, lebo tieto tri veci (dobrý, lepší a najlepší) sú Bohu cudzie – on je nad všetkým. Nie je pravda ani to, že je Boh je múdry, alebo že Boh

⁷ In Sokol, J.: Mistr Eckhart a středověká mystika, s. 290

⁸ Ef 4, 23

⁹ Cf. Armstrong: Dějiny Boha, s. 153: Augustín rozlišuje tri schopnosti duše: pamäť, pochopenie a vôľu, ktoré zodpovedajú poznaniu, sebapoznaniu a láske. Tieto duševné činnosti rovnako ako tri božské osoby v podstate predstavujú jednu, pretože nevytvárajú tri oddelené mysle, ale každá z nich naplňuje celú myseľ a prestupuje ostatné dve.

¹⁰ Cf. Sokol, J., Mistr Eckhart a středověká mystika, s. 291

je bytie. Boh je bytím a ničotou, nad-súcnom. Ako hovorí Augustín: „*To najkrajšie, čo môže človek o Bohu povedať je to, že z múdrosti vnútorného bohatstva môže mlčať. Preto mlč a netáraj o Bohu, lebo keď o ňom táraš, klameš a hrešíš. Ak chceš byť bez hriechu a dokonalý, netáraj o Bohu. O Bohu nemáš ani nič chápať, pretože Boh je nad všetko chápanie.*“¹¹

Vždy keď niečo z Boha pochopím, nie je to On. Tým, že si myslím, že som niečo pochopil, stal som sa nechápavým a svojou nechápavosťou som sa stal zvieraťom. Podľa Eckharta všetko, čo je na stvorení nerozumné, je zvieracie. Preto ak sa nechcem stať zvieraťom, nemám nič poznávať o Bohu. To môžem podľa Eckharta urobiť tak, že úplne vypadnem zo svojej *svojskosti* a rozplyniem sa v Jeho *jehosti*. Naše „naše“ sa v Jeho „jeho“ stane jedným „*mojim*“ tak úplne, aby som s ním večne chápal jeho nevzniknutú bytnosť a jeho nenazvateľnú nič-nosť.¹²

EGO SUM QUI SUM

Aký je Eckhartov Boh? Vychádza z výroku z knihy Exodus 3,14, ktorým Boh zjavuje Mojžišovi svoje meno. *Ego sum qui sum*, teda *ja som ktorý som*, hovorí na tomto mieste Hospodin¹³.

Nad týmto výrokom vyslovuje Eckhart niekoľko úvah. Prvé JA je subjektom výpovede. KTORÝ SOM je predikátom, ktorý pričíta subjektu to, čím už je, teda číre bytie. SOM je bytnosťou subjektu JA. Predikát k subjektu nič nepridáva, bytnosť (bytie-čo, *Washeit*) a bytie (bytie-či, *Obheit*) sú totožné¹⁴. Boh je podľa neho čistá podstata, *mere substantia*. Boh je najčistejšia jednoduchosť a jednota, ktorá je vylúčením diferencie, počtu a mnohosti.¹⁵

Som ktorý som je čírou afirmáciou, sebaujasnením totožnosti. Hovorí to isté dvakrát. Táto afirmácia vylučuje všetko cudzie, iné. Boh ako Jedno, alebo absolútna jednota sama je a pôsobí v sebe ako negácia negácie, ako sebaujasňujúci sa potvrdzuje v sebe ako čisté Bytie¹⁶. Boh je absolútne sebou samým, v sebe a pre seba. Nikým iným nemysliteľný a tým odlišený, oddelený a ozvláštnený od ostatného. Konštitutívne pre Jednotu Boha je, že je nemenný, odlišený od všetkého, a súčasne zostáva skrze svoje zakladajúce pôsobenie vo stvorení neodlišený od všetkého. Táto dialektická Jednota protikladov Diferencie a Vzťahu je možná a mysliteľná iba v nekonečnom, pretože tieto protiklady sa v ňom nemôžu navzájom obmedziť.

¹¹ Ibid., s. 292

¹² Cf. ibid.

¹³ Mnohovýznamové hebrejské אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה prekladá Septuaginta ako εγώ εἰμι ὁ ὢν. Pokiaľ hebrejský text nedáva takmer žiadny priestor k metafyzickým špekuláciám, grécke „*ja som to súcne*“ nás priamo provokuje. Otázkou asi zostáva, či Eckhart poznal iný biblický text než Vulgátu.

¹⁴ Cf. Beierwaltes, W.: Platonismus im Christentum, s. 52

¹⁵ Cf. Beierwaltes, W.: Platonismus a idealismus, s. 48

¹⁶ Cf. Beierwaltes, W.: Platonismus im Christentum, s. 111

DEUS UNUS EST

Boh je jeden, *Deus unus est*. Ak sa v tejto vete dá dôraz na JE, odkazuje sa na to, že Bohu ako Jednote prislúcha Bytie - a to nie ako akcidencia, ale ako bytnosť. Ak sa dá dôraz na JEDEN, znamená to, že Boh ako čisté Bytie je pravdivo Jedno. Na základe toho, že je Jedno, je čistým bytím. Poradie v tejto vete nie je dôležité, je možné ho zmeniť, pretože medzi BOH - JE - JEDNO je vzťah vzájomnej identity.

Ak je však Boh takto radikálne Jedno, ako môže tvoriť mnohosť? Eckhart premýšľa takto:

1. Jedno je to, čo je neodlíšiteľné. To, čo je odlíšiteľné, je dvoje alebo mnohé. Neodlíšiteľnosť patrí k prirodzenosti Boha – je nekonečný, nie je obmedzený hranicami rodu alebo súcna. Na druhej strane o prirodzenosti stvoreného platí, že je obmedzené a ohraničené práve preto, že je stvorené.¹⁷ Nič nie je tak odlíšiteľné, ako Boh a stvorenie, pretože Boh (absolútne neodlíšiteľné) sa od stvoreného (odlíšiteľného) líši viac ako sa môžu dve rôzne odlíšiteľné stvorenia líšiť od seba navzájom.
2. Nič nie je tak neodlíšiteľné, ako Boh a stvorenie, ako Bytie a súcno. Žiadne zložené súcno nie je odlíšiteľné od toho, z ktorého, skrze ktorého a v ktorom je stvorené. Všetko, čím je, má od Božského Bytia. Preto nie je žiadne stvorenie tak neodlíšiteľné od iného stvorenia, ako je neodlíšiteľné od Božského bytia, od ktorého sa skrze svoju odlišnosť neodlišuje, aj keď je samo odlišné.
3. Všetko, čo sa odlišuje svojou neodlíšiteľnosťou, je tým viac odlíšiteľné, čím viac je neodlíšiteľné, odlišuje sa práve svojou neodlíšiteľnosťou.

Eckhart tu odvodzuje princíp diferencovateľnosti z princípu Jedna.¹⁸ Jedno je absolútne neodlíšiteľné. Neznamená to, že by bol Boh vzhľadom k súcnu neodlíšiteľný a teda s ním totožný, skôr je takým spôsobom vyňatý zo súcna, že v tejto dimenzii nejde žiaden vzťah myslieť. V kategóriách transcendencie to znamená, že Boh transcenduje stvorenstvo práve tým, že je imanentný ku všetkým tvorom. Boh je tým viac imanentný stvoreniu, čím viac ho transcenduje (presahuje), pretože odlišujúcou charakteristikou Jedna je jeho neodlíšiteľnosť od všetkých vecí. Boh je imanentný stvoreniu ako jeho transcendentálna existencia. Je tým viac imanentným, čím viac je transcendentným, pretože sa odlišuje od imanentnosti rozdielom, ktorý nie je vôbec žiadnym rozdielom.¹⁹ Keď Augustín o Bohu hovorí: „Ty si bol so mnou, ale ja som nebol s Tebou.“ (Conf. X, 27), Eckhart vysvetľuje: „Ty si bol so mnou, lebo si neodlíšiteľný a ja som nebol s Tebou, lebo som odlišiteľný.“²⁰

¹⁷ Cf. Dostál a kol.: Jednota a mnohosť, s. 9

¹⁸ Cf. Winkler, N.: Meister Eckhart zur Einführung, s. 56

¹⁹ Cf. O'Meara, D.: Neoplatonism and Christian thought, s. 133

²⁰ Cf. Dostál a kol.: Jednota a mnohosť, s. 10

JEDEN BOH, TRI OSOBY

Pre Tomáša Akvinského je Bytie základom Božieho poznania. Eckhart v Parížskych otázkach prehlasuje: „*Za tretie ukazujem, že sa mi nezdá, že Boh poznáva preto, že je, ale preto je, že poznáva*“. Potvrdenie nachádza v Jánovom evanjeliu: na začiatku predsa nebolo Bytie ale λογος – slovo, alebo tiež rozum, myslenie. Ak je pre Tomáša Boh čistý akt, *actus purus*, potom Eckhart dopĺňa: Boh je čisté myslenie, *purus intelligere*. Rozpor? Nie, veď *Bytie* a *myslenie* sú to isté.

Boh je číre myslenie, ktoré všetky svoje obsahy tvorí autonómne zo seba a v tomto sa poznáva vo svojej identite. Eckhart ide predsa len ešte ďalej: Boh je prapôvodná činnosť, nereprezentuje bytie, pretože bytie je obmedzené na stvorenie. Boh je nad-bytie.²¹

Boha, ktorý je celkom mimo svet, nazýva Eckhart *božstvom* a odlišuje od *Boha*. Pôvodné božstvo, pretože mu nemožno ani pripísať bytie, je ako priepasť ničoty. Božstvo nepôsobí, nie je v ňom žiadne dielo. Aby sa zjavilo, musí sa najprv *prehlásiť, vysloviť slovo*. Až tým sa stane z jedného božstva trojjediný Boh kresťanstva. Božstvo sa rozostúpi v subjekt a objekt. Boh Otec je subjekt. Objekt-Slovo je Boh Syn. Eckhart hovorí: „*Večné slovo je slovo Otca a je jeho jednorodený syn, náš Pán Ježiš Kristus. V ňom vyslovil všetky stvorenia bez počiatku a konca*.“ Duch je puto lásky, ktoré spája Otca a Syna. Trojjediný Boh kresťanský sa tak javí ako prvá emanácia, vyžiarenie pôvodného božstva, ktoré stojí nad ním.²² Ako chce Eckhart udržať jednotu bytnosti v rozdiel osob? Vychádzanie osôb je nutné podľa neho myslieť inak než vychádzanie súcna zo súcna. V Bohu nevzniká *niečo* iné ale *niekto* iný. Nevzniká rozdiel medzi počiatkom a započatým. V bezčasovo myšliacom kruhu prebieha pohyb od toho k tomu istému.²³ Preto môže Eckhart nakoniec povedať: „*Boh je troj-aký podľa osôb a jedno- duchý podľa prirodzenosti*.“²⁴

ZÁVER

Majster Eckhart patrí k zástupu zabudnutých a „znovuobjavených“ postáv európskeho filozofovania. Vzývali či zavrhovali ho obe veľké západné kresťanské konfesie. Naňho sa odvoláva nemecký romantizmus, Fichte, Hegel, Schopenhauer. Inšpiroval C. G. Junga, ba dokonca aj Heideggera a Fromma.

Jeho filozofia je mystikou filozofickou. Nie je to mystika extatických stavov a prevrátených očí, ale intenzívne premýšľanie o ľudskej ceste k zjednoteniu a návod na dosiahnutie mystickej skúsenosti. Jeho teologické formulácie sú prekvapivé, originálne, ba niekedy až pohoršujúce.

²¹ Cf. Beierwaltes, W.: Platonismus a idealismus, s. 50

²² Cf. Störig, H. J.: Malé dějiny filosofie, s. 210

²³ Cf. Beierwaltes, W.: Platonismus a idealismus, s. 57

²⁴ „*Gott ist dreifach von Personen und ist einfach von Natur*.“ Uvádzam túto vetu aj v nemčine pre jej dôležitosť a problematický preklad.

LITERATÚRA

- [1] ARMSTRONG, Karen. *Dějiny Boha*. Přel. Š. Kovařík, L. Kropáček, M. Moravcová. 1. vyd. Praha: Argo, 1996.
- [2] BEIERWALTES, Werner. *Platonismus a idealismus*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1996
- [3] BEIERWALTES, Werner. *Platonismus im Christentum*. 1. vyd. Frankfurt am Main: Klostermann, 1998
- [4] DOSTÁL, M.; FLOSS, K.; THURNER, M. a kol. *Jednota a mnohost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2002
- [5] LOSSKÝ, V.: *Dogmatická teologie*, 2. vyd. Praha: 1994, Dostupné v WWW: <http://www.pravoslav.gts.cz/theolog/losskij.htm#k2>
- [6] MIETH, Dietmar. *Meister Eckhart: Einheit mit Gott*. 1. vyd. Düsseldorf: Patmos, 2002
- [7] O'MEARA, Dominic. *Neoplatonism and Christian thought*. 1. vyd. State University of New York Press: New York, 1982
- [8] STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. 7. vyd. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000
- [9] WEHR, Bernard. *Mistr Eckhart*. Přel. D. Hoffman. 1. vyd. Olomouc: Votobia, 1999.
- [10] WINKLER, Norbert. *Meister Eckhart zur Einführung*. 1. vyd. Hamburg: Junius, 1997